

О. С. Поліщук,

Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне

МОВНІ СМИСЛИ ЯК «ПРОМІЖНИЙ СВІТ» МІЖ КОНЦЕПТУАЛЬНОЮ І МОВНОЮ КАРТИНАМИ СВІТУ

Стаття присвячена з'ясуванню векторів взаємодії концептуальної та мовної картин світу, єдиною ланкою між якими є мовні смисли. Окреслено основні підходи до аналізу процесу і результату отримання номінатом найменування за інтелектуальною ознакою з міжмовного погляду.

Ключові слова: мовна картина світу, концептуальна картина світу, мовні смисли, ономазіологія, семасіологія, теорія номінації.

Статья посвящена изучению векторов взаимодействия концептуальной и языковой картины мира, соединяющим звеном между которыми выступают языковые смыслы. Намечены основные подходы к анализу процесса и результата получения номинатом наименования по интеллектуальному признаку с межъязыковой точки зрения.

Ключевые слова: языковая картина мира, концептуальная картина мира, языковые смыслы, ономазиология, семасиология, теория номинации.

The article focuses on conceptual and lingual pictures of the world (which are connected by lingual meanings) and their interaction. The main approaches to the analysis of process and result of nomination from the interlingual point of view were determined.

Key words: lingual picture of the world, conceptual picture of the world, lingual meanings, onomasiology, semasiology, theory of nomination.

У сучасній науці за наявності значної кількості досліджень, присвячених вивченню картини світу (КС) (Г. Колшанський, О. Корнілов, О. Поставалова, Т. Цив'ян, М. Саліхов та ін.), загальноприйнятого розуміння цього терміна не маємо. Поняття КС часто синонімізується з суміжними, але нетотожними поняттями *модель світу* (МС) та *образ світу* (ОС) (О. Кубрякова, О. Урисон, І. Голубовська), хоча частина вчених наполягає на їх розмежуванні (С. Іванова, Н. Рябцева). Спостерігаємо й чітку тенденцію щодо надання поняттю «картина світу» деякої метафоричності (див. Ю. Караулов). Під терміном *модель світу* розуміють «сітку координат» з універсальних понять і категорій, що слугує орієнтиром, який допомагає людям сприймати дійсність і будувати *образ світу* у свідомості (Т. Цив'ян, А. Гуревич, О. Кубрякова). Часто і поняття картина світу, і модель світу тлумачать через поняття *образ світу* – той образ, який виражає суттєві властивості світу в розумінні людини, які є результатом його духовної і пізнавальної діяльності (О. Поставалова), наголошуючи на його психологічній домінанті (Л. Вітгенштейн). Одні вчені МС і КС ототожнюють (М. Саліхов, А. Урисон), інші акцентують на їх відмінностях (Т. Цив'ян, Н. Жукова, М. Маковський, В. Пищальникова).

Про складність самого об'єкта й різноманітність підходів до поняття КС свідчать численні її різновиди, представлені у працях останніх років: *образна, колективна, індивідуальна, національна, наївна, емоційна, філософська, культурна (понятійна), міфологічна, фразеологічна, гендерна* тощо (Є. Бартмінський, Г. Гачев, І. Шеїна, К. Погосова, А. Чернова). У їх межах вдаються до наукового аналізу одиниць нижчого структурного рівня – окремих сегментів згаданих картин. Як бачимо, проблематика родового поняття *картина світу* та її різновидів є далекою від вирішення, що й зумовлює актуальність даної розвідки.

Мета запропонованої статті – співвіднести поняття моделі світу та картини світу, концептуальної та мовної картин світу, виявити сфери їх взаємодії; окреслити вектори семасіологічно й ономазіологічно спрямованого аналізу тривимірної моделі світу; визначити можливі підходи до її аналізу в контексті теорії номінації.

У ключовому терміні лінгвокультурології *картина світу* компонент *світ* можна розуміти як Всесвіт, всеохопний світ, як всеосяжний предмет пізнання, і як саму людину, коли йдеться про внутрішні її світовідчуття, переживання, розумову діяльність, невіддільну від мови як способу організації інформації про сам світ, а ширше – про Всесвіт [1, с. 51]. Під картиною світу розуміють сукупність світоглядних знань про світ, народжену потребою людини в наочному уявленні про цього, синтетичне панорамне уявлення про конкретну дійсність і про місце людини в ній [7, с. 201]. Феномен світу людини, пізнаного через її мову, зорієнтований одночасно на концептуальний і мовний простір довкілля.

Концептуальну картину світу звичайно визначають як вторинний ідеальний світ, представлений як абстракція у вигляді понять та відношень між ними, які людина вибудовує всередині себе з метою орієнтації у реальному світі та регуляції своєї поведінки. Деякі вчені ототожнюють її із загальною, реальною, понятійною, культурною картиною світу (О. Чуксіна, І. Халеева, С. Тер-Мінасова). Культурна (понятійна) картина світу, за С. Тер-Мінасовою, – це відображення реальної картини світу через призму культурно зумовлених понять, сформованих людиною на підставі уявлень, отриманих за допомогою органів відчуттів, що пройшли через її свідомість, як колективну, так і індивідуальну; культурно забарвлений образ світу, заломлений у свідомості; світобачення [6, с. 41, 47]. Образ людини у цій картині є свого роду відбитком глобального образу світу, результатом людського досвіду і людської мудрості у відображенні діалектики людського буття.

На думку дослідників, і попри те, що концептуальна картина світу – це система основних логічних загальнолюдських категорій, на «нижчих щаблях» цієї системи обов'язково знайдуть відображення національні особливості світобачення, світосприймання і світорозуміння [3, с. 70]. А це означає, що мовна картина світу буде не національним втіленням інваріантної концептуальної картини світу, а експлікацією національно-спе-

цифічної концептуальної картини світу в її остаточному національно-специфічному оформленні засобами мови. Кожна мовна одиниця стає мовним виявом того чи іншого її фрагмента концептуальної картини світу. Таким чином, ККС на нижчих ярусах своєї структури виявлятиме специфічні зони, що позначені культурними і національними смислами. Мова ж у такому розумінні виконує роль своєрідного національного модифікатора, який забарвлює через систему своїх значень та асоціацій концептуальну (інваріантну) модель світу у національні кольори.

Мовна картина світу постає як спосіб відбиття реальності у свідомості людини, як сприйняття цієї реальності через призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, як випрацюване багатовіковим досвідом народу й реалізоване засобами мовних номінацій зображення всього суцього як цілісного й багатогранного світу. Саме досвід народу надає мові культурологічного забарвлення. А культура народу містить у собі його досвід. Оскільки мовна картина світу опосередковується мовою, вона припускає мовне осмислення, зв'язаність і забарвленість. У своїй будові та в осмислюваних мовою гранях цього світу мова представляє передусім людину, її матеріальну та духовну життєдіяльність, а також усе те, що людину оточує: простір і час, живу і неживу природу, світ створених людиною міфів і соціум (Н. Шведова О. Шайковський). Про мовну картину світу можна говорити тоді, коли пізнаний світ «у людини» та «поза нею» в усій різноманітності своїх виявів знаходить відображення в одиницях і засобах мови шляхом вербальної об'єктивації цілісних ідеальних утворень, що виникли у свідомості носія мови.

Проблема співвідношення мовної та концептуальної картини світу у сучасній лінгвістиці не має однозначного вирішення: одні вчені вважають, що ККС і МКС співвідносяться як частина – ціле (В. Телія, О. Селіванова), інші наполягають на їх взаємозв'язку, взаємопроникненні, взаємодії (С. Тер-Мінасова). В. Телія уявляє мовну картину світу як інформацію, розсіяну по всьому концептуальному каркасу й пов'язану з формуванням самих понять за допомогою маніпулювання в цьому процесі мовними значеннями та їх асоціативними полями, що збагачує мовними формами й змістом концептуальну систему, якою як знанням про світ користуються носії конкретної мови. Мовна картина світу, на її думку, не має чітких меж, тому її місце щодо власне концептуальної моделі світу не може бути визначене як периферія. Інші вважають, що елементи мовної картини світу, навпаки, мають виразні концептуальні «вкраплення», і що концептуальна картина світу своєрідно «вмонтована» у мовну» [5, с. 217].

Наголошуючи на відсутності чіткої межі між ККС і МКС (С. Тер-Мінасова, Ю. Караулов, О. Селіванова, В. Пищальникова, А. Чернова та ін.), вчені останнім часом усе частіше говорять про своєрідний проміжний світ «мовомислення», що лежить між ними, хоча ця ідея була проголошена ще В. фон Гумбольдтом і розвинута пізніше неогумбольдтіанцями (Е. Сепіром, Л. Вайсбергером). О. Кубрякова під мовною картиною світу розуміє ту частину концептуальної картини світу, що має «прив'язку до мови через мовні форми» [2, с. 142]. Проблема «проміжного світу» у сучасній лінгвістичній науці усе більше зближується з поняттями «менталітет», «суспільна свідомість» та «національний характер» (Н. Жукова, А. Чернова, В. Кононенко).

У проміжку між мовою і думкою розташовується надзвичайно важливий шар, позначений процесуальними характеристиками. Цей шар – номінація, яка нібито «зшиває» в одне ціле реальний світ і світ мови, формуючи тим певні відношення між предметом й обраною для його позначення мовною одиницею [8, с. 149].

Розуміння ККС і МКС як явищ взаємопов'язаних узгоджується з тезою Н. Шведової про *мовні смисли*, які можна уявити як єднальну ланку двох світів. Мовний смисл визнано мовною категорією, що стоїть на вищому рівні абстракції. Щодо будь-якого мовного значення смисл є його інваріантом. Мовний смисл – глибинні структура, що поєднує два конститутивні начала: 1) одне із основних понять матеріального та духовного світу людини, що пізнає цей світ; 2) узагальнено представлену семантику різнорівневих мовних засобів, звернених до цього поняття, які його матеріалізують. Це той «лик», у якому зосереджено знання про іменоване засобами конкретної мови [10, с. 13].

Мовна семантика, мовні смисли відкривають, за С. Тер-Мінасовою, шлях з власне світу мови у світ реальності. Ця нитка, що пов'язує два світи, обплутана культурними уявленнями про предмети, явища культурного світу, властивими даному колективу мовців і індивідуальним носіям мови [6, с. 47]. У той чи інший спосіб дослідники акцентують на тому, що мовна картина світу має розглядатися у лінгвістиці як культурноспецифічне поняття (О. Потебня, О. Селеменева, Т. Смірнова).

Розуміння мовної картини світу як випрацюваного багатовіковим досвідом народу і реалізованого засобами мовних номінацій всього суцього в осмислюваних мовою зв'язках дало можливість Н. Шведовій використати метафору «зображувальне полотно». Сутність і будова мовної картини світу не обмежуються лише словесним зображенням: це зображення осмислюється мовою, нею зв'язується й забарвлюється. На словесне «зображувальне полотно», яке складається із «картинок життя» (підмножин мовних одиниць, що зосереджують у собі інформативність, живописання та гетерогенних – таких, що поєднують у собі ознаки обох підмножин) накладається сітка мовних смислів. Кожен окремих фрагмент «картинки життя» є частиною цілісної картини, він зручний для аналізу і може доповнити знання про цілісну картину.

Запропонована автором тривимірною моделлю мовної картини світу, випрацювана у результаті створення семантичного словника, є універсальною, застосовною і до дослідження вербального втілення уявлень різних народів про інтелектуальні характеристики людини. Її структуру складають: а) власне «зображувальне полотно», представлене різнорівневими класами номінативних одиниць; б) сітка мовних смислів, що охоплюють цей фрагмент мовного полотна і понятійно пов'язують його сегменти; в) сітка смислів кваліфікативних (у нашій концепції – мотиваційних), що вільно пересуваються цим простором і здатні спрямовуватися до різних його одиниць та підмножин [10, с. 15]. Така модель аналізу продиктована самою мовою і уможливить максимально повний комплексний опис цієї «картинки світу».

Зокрема, для вивчення взаємозв'язку форми та змісту у процесі називання людини за характерною ознакою у різних мовах доцільним буде поєднання семасіологічного і ономасіологічного підходів до аналізу мовних одиниць (номінантів) на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик з погляду процесу отримання номінатом імені. Семасіологічний підхід дозволить глибше, системніше ідентифікувати мовні смисли, що мають місце у цій сфері іменування, ономасіологічний підхід з його виходом як у мовну, так і позамовну сфери уможливить вивчення процесу вербального втілення мовних смислів з урахуванням мовних і культурних впливів.

Ономасіологію в широкому розумінні трактують як вивчення процесу вербального втілення ідеї (Ж. Марузо). Ономасіологія як окремий розділ науки сьогодні опрацьовується у системному та функціональному напрямках. При системному підході (номінативна система – мова) ономасіологію розуміють як науку, що рухається від об'єкта позначення до форми його мовного втілення й покликана пояснити, чому мова обирає ту чи іншу назву для позначення певного поняття (Х. Квадрі, Фр. Дорнзайф, А. Цаунер, М. Комлев, Д. Голев, Є. Заонегін, І. Торопцев та ін.). При функціональному (номінативна система – мовлення), виходячи із ідей Празької лінгвістичної школи і передусім В. Матезіуса, ономасіологію розуміють як ономатологію, зближуючи її з мовленнєвою діяльністю (В. Нікітевич, Г. Щур, О. Сидоренко, Ю. Воронников та ін.). У такий спосіб предмет ономасіології визначається у дуже широкому діапазоні – від інвентаризації та створення систем найменувань певної ідеї до з'ясування вираження у мові і мовленні позамовного змісту (І. Торопцев, О. Селіванова, Ж. Вардзелашвілі, Є. Сидоренко). Виокремлення у межах ономасіології особливої конгломеративної галузі досліджень – теорії номінації – дає змогу більш чітко окреслити сфери наукових зацікавлень дослідників проблем ономасіології.

Звичайно, і ономасіологія, і теорія номінації виявляють потужні лінгвальні і нелінгвальні зони перетину, що приводить частину вчених до думки про неможливість чіткого розмежування їх дослідницьких сфер [4, с. 11] або ж злиття ономасіології з теорією номінації у єдину міждисциплінарну науку на користь останньої [9, с. 70-76]. Теорія номінації зорієнтована на вивчення співвідношення навколишнього світу, мислення та мови, дослідження власне номінативної техніки, різних способів номінації, самого процесу обернення фактів позамовної дійсності у надбання системи та структури мови. Ономасіологія – на номінативну систему під знаком асиметрії її одиниць у плані вираження та змісту, вивчення характеру мовних знаків, їх номенклатури, виокремлення їх розрядів, що встановлюються за різними принципами та на різних підставах [11, с. 3-4]. Таким чином, з одного боку, в центрі уваги цих галузей лінгвістичного знання опиняються нетотожні речі. З іншого, вивчати процеси вербалізації ідеї без зв'язку із системними рядами номінантів, що цю ідею у мові об'єктивують, практично неможливо: тут слід урахувувати кореляцію між ними, проте рухатися у напрямку від першого до другого.

У дослідженні процесу найменування людини за характерною ознакою доцільною буде орієнтація як на власне ономасіологію, так і на теорію номінації під загальним гаслом *ономасіологічний аспект дослідження*, під яким розумітимемо пошук механізмів породження номінативних одиниць різних мовних рівнів, способів «добування» суб'єктом номінації форми для вираження мовних смислів «людина розумна» – «людина нерозумна (дурень)» у номінативному процесі, вивчення специфіки пристосування та трансформації вихідної форми до вираження невластивого їй значення. Дослідження буде здійснено на підставі системно організованої сукупності різнорівневих мовних одиниць, що корелюються з мовними смислами, представлених у досліджуваних мовах. Процес обернення фактів позамовного світу у мовні неможливо досліджувати інакше, ніж ідучи від результатів процесу мовотворення – систематизованих сукупностей номінантів на позначення розумного – дурня у різних мовах. Це дасть змогу простежити в комплексі, як перетворюється й згортається у матерію мови мовний смисл – ідеальна форма існування фрагменту позамовної дійсності «людина розумна» – «людина нерозумна (дурень)» у сукупності його зв'язків, властивостей та відношень. Детермінованість предмета дослідження культурою розглядатиметься у площині лінгвістичного аналізу, оскільки погляд на культурне у мові є ретроспективним та історичним, а жорстка опозиція синхронії-діахронії є актуальною лише для площини семасіологічного аналізу. З погляду ономасіологічного вона втрачає актуальність: способи і засоби вербалізації ідеї «людина розумна» – «людина нерозумна (дурень)» вивчатимуться у панхронії (В. Телія), що передбачає широке залучення історико-етимологічного аналізу. Такого роду аналіз може бути спрямовано і на план змісту, і на план вираження – тут актуального значення набуває історико-етимологічне тлумачення як базового мовного смислу, так і елементів прототипу номінативної одиниці.

Окреслений у такий спосіб підхід відкриє можливість пошуку особливостей світобачення, світосприймання і світорозуміння народів-носіїв як одноструктурних, так і різноструктурних мов, віддзеркалених у формі мовного знака. Перспективою такого аналізу має стати вивчення діалогічності мови і людини як суб'єкта ословлення й об'єкта культури у напрямку від слова до думки та від думки до слова. Результати зіставно-типологічного дослідження вербальної реалізації ідеї «розумний – нерозумний (дурень)» у різноструктурних мовах можуть стати корисними як для уточнення певних понять та визначення загальних і часткових дослідницьких методів теорії номінації, так і міжкультурної комунікації, адже одиниці на позначення цієї ідеї несуть на собі потужний оцінно-експресивний потенціал, забарвлений у національні кольори.

Література:

1. Жайворонок В. В. Проблеми концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. – № 32. – 2002. – С. 51-53
2. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 141-160.

3. Никитина Т. Г. К вопросу о классификационной схеме фразеологического идеографического словаря / Т. Г. Никитина // Вопросы языкознания. – 1995. – № 2. – С. 68-82.
4. Селиванова Е. А. Когнитивная ономастология / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 241 с.
5. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
6. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
7. ФЭС Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 840 с.
8. Хачмафова З. Р. Языковая реализация индивидуальной картины мира / З. Р. Хачмафова // Основные проблемы современного языкознания : сб. ст. междунар. науч.-прак. конф., 11-13 сент. 2009 г., г. Астрахань / [сост. Е. Ю. Бубнова]. – Астрахань, 2009. – С. 148-154.
9. Чернышева, И. И. Современная теория языковой номинации и комплексные единицы лексикона (на материале немецкого языка) / И. И. Чернышева // Филологические науки. – 2006. – № 3. – С. 70-76.
10. Шведова Н. Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 3-16.
11. Языковая номинация. Общие вопросы / под ред. Б. А. Серебренникова. – М. : Наука, 1977. – 358 с.